

kantore. Die aandeelkapitaal is enkele male verhoog, maar tog onvoldoende vir aanhoudende uitbreiding van sake. Die stigtingskapitaal was f2,4 miljoen (£200 000), waarvan f600 000 (£50 000) uitgereik is. Bykomende aandele is in 1889 en 1890 geplaas en in 1897 is die gemagtigde kapitaal verhoog na f4,8 miljoen (£400 000) en die volgestorte kapitaal na f4 miljoen (£333 334). Tydens die na-oorlogse euforie is in 1903 besluit om nog £400 000 aandele uit te gee.

Die verklaring van die slegs beskeie deelname deur Nederlandse kapitaalbesitters in die NBCV is die volgende.

- (a) Die bestuur wou die Nederlandse aard van die NBCV behou en daarom geen beroep op buitelandse kapitaal doen nie. Maar die meeste Nederlanders het reeds voor 1900 hul belangstelling vir investeringe weg van Suid-Afrika weer op Nederlands Oos- en Wes-Indië gerig. Hulle is waarskynlik ook afgeskrik deur die onteiening van die grootste Nederlandse onderneming, die NZASM, deur die Britse bestuur in 1900, hoewel die bestuur in 1908 aan die aandeelhouders 'n redelike skadevergoeding betaal het.
- (b) Die meeste Nederlanders het Suid-Afrika na die Vrede van Vereeniging in 1902 as 'n Britse vrygewes beskou, oorheers deur die Britse sakelewe en imperiale banke, met Britse munt, mate en gewigte en handelsgebruike. Hulle het daarom Oos- en Wes-Indië onder Nederlandse bestuur 'n veel aantrekliker veld vir belegging en investering gevind.
- (c) Sommige Nederlanders het nie gehou van die sakementaliteit van talle Suid-Afrikaners wat briewe traag of nie beantwoord nie en hul verpligtings nie nakom nie. Suid-Afrika is eensdeels as 'n Britse gebied en anderdeels as onontwikkeld, m.a.w. as Derde-Wêreldland, beskou.
- (3) Afwesigheid van 'n sentrale bank.

Daar was in Suid-Afrika voor 1921 geen sentrale bank om op te tree as kredietgewer in laaste instansie (lender of last resort) nie. Die skatkis van Transvaal en vanaf 1910 die Unieregering was nie in staat om dié sentrale bankfunksie te vervul nie. Daarom het die NBCV, onder wie J. Postmus, aangedring op stigting van 'n sentrale bank. Maar ook nadat dié instelling sy werk in 1921 begin het, is die kapitaalvoorsiening en werksaamhede van die NBCV slegs stadig uitgebrei.

- (4) Die NBCV se bedryf.

Die Nederlanders was vanouds 'n volk van kooplui en transporteurs. Die mynbou en swaar nywerhede het in hul land slegs 'n klein plek ingeneem. Die banke in Nederland het daarom voorkeur aan kort krediet gegee en riskantere langtermynfinansiering van mynbou en industrie vermy, in ooreenstemming met Britse en inafwyking van Kontinentaal-Europese bankbeleid. Hulle was egte handelsbanke, geen mynbou- en industriebanke nie. Vir finansiering van onroerende goed - 'n minder riskante bedryf - is in

Nederland net soos elders op die Europese vasteland vanaf die middel van die 19de eeu hipoteekbanke opgerig, hulle het hul geld-middele hoofsaaklik deur uitgifte van obligasies ("pandbrievens") en nie uit deposito's nie verkry.

Die NBCV het duidelik die stempel van 'n Nederlandse handelsbank gedra. Hy wou hom tot kort krediet aan die handel en landbou beperk en riskantere kredietverlening aan mynbou en industrie in Transvaal strik vermy. Hy het hom aldus uitgesluit van die baie winsgewende, hoewel spekulatiewe mynbou en hom toegelê op kort krediet vir in- en uitvoer en aan boere. Vir finansiering van onroerende goed in stede en op die platteland het hy die Pretoria Hypotheek-Maatschappij, 'n dogterinstelling, gestig. Hipoteekbanke was en is in Suid-Afrika skaars. Hul taak word hier na Britse voorbeeld deur bouverenigings verrig. Die imperiale banke het die handel tussen Suid-Afrika en sy grootste handelsvennoot Brittanje grotendeels gefinansier. Die NBCV het daarin slegs 'n beskeie plek ingeneem en hom meer gerig op handel met die Vasteland, in die eerste plek Nederland en Duitsland.

Die direksie het spoedig die bankier Blijdenstein te Londen, uit Nederland afkomstig, as sy verteenwoordiger aldaar benoem en twee bykantore geopen. Die eerste was in Potchefstroom, in 'n vrugbare landboustreek geleë. Die tweede is in 1890 in Johannesburg geopen. Pretoria is die bestuurshoofstad van die ZAR, die Unie en die Republiek, maar Johannesburg was die opkomende ekonomiese, finansiële en verkeershoofsentrum danksy die goud- en steenkoolmyne aan die Rand. Die NBCV se tak in die Goudstad het Pretoria spoedig verbygestreef en die winsgewendste tak geword. Te Brugspruit aan die Oosterlyn naby die nuwe koolmyne is ook 'n tak geopen, in 1900 weens die oorlog gesluit, in 1902 heropen en later verskuif na Witbank. Tydens die na-oorlogse sake-optimisme is in Februarie 1903 'n kantoor in Kaapstad - die eerste NBCV-tak buite Transvaal - geopen. En in 1904 het Thomas Cullinan die NBCV as enigste bank toegelaat om 'n kantoor in Cullinan te vestig. As egte bank vir internasionale sake het die NBCV op 1 Julie 1906 'n kantoor in die handelsentrum Londen geopen.

In 1902 het die bank sy lang naam verkort tot Nederlandsche Bank voor Zuid-Afrika (NBZA), in Engels Netherlands Bank of South Africa.

(5) Die bestuur van ondernemings.

Die NBCV was bereid om vir die ekonomiese ontwikkeling van Transvaal maatskappye te bestuur. Hierdie besigheid het hom somtyds in moeilikhede gebring. Die neteligste saak was die dinamietkonsessie. In 1887 het die ZAR-regering aan Edouard Lippert van Duitse geboorte 'n konsessie vir die invoer, vervaardiging en verkoop van dinamiet toegestaan op voorwaarde dat die konsessiehouer spoedig 'n dinamietfabriek sou bou. Lippert het die Zuid-Afrikaansche Fabrieken voor Ontploffbare Stoffen Beperkt, kortweg "De Plof" genoem, gestig en Lambertus Vorstman, Nederlander en hoofagent van die NBCV, as bestuurder aangestel. Die maatskappy het kantoorryimte van die NBCV gehuur. Hy het 'n monopolie vir verkoop van dinamiet verkry en dinamiet van 'n Franse

Nobelmaatskappy ingevoer, herverpak en met hoë wins aan die myne verkoop en vervaardiging nagelaat omdat dit duurder sou wees. Die NBCV het indirek by De Plof betrokke geraak maar hom finansiële afsydig daarvan gehou.

Die mynbesture, na aanvanklike berusting, asook die Britse en Duitse regerings en ten slotte die ZAR-regering, het teen die beleid van De Plof geprotesteer. Die ZAR-regering het in 1893 die konsessie ingetrek en 'n permitstelsel met gelyke verdeling van dinamietinvoer tussen Franse, Britse en Duitse vervaardigers ingestel. Hy het Vorstman as sy agent vir die permitinvoer aangewys. Hy het in 1893 die konsessie herverleen aan dieselfde maatskappy, as voorwaarde die vervaardiging van dinamiet gestel en Vorstman as sy kommissaris daarin aangestel. 'n Nuwe maatskappy met dieselfde naam is gestig en Lippert het as sy verkoopsagent teruggekeer. Die nuwe Plof het die dinamietprys verlaag, sy verkoopmonopolie behou en 'n fabriek te Modderfontein gebou, maar voortgegaan met invoer in plaas van fabrikasie van dinamiet. Die mynbesture het met proteste aangehou, maar De Plof het lede van die Volksraad en Uitvoerende Raad omgekoopt en die Volksraad het in 1899 die konsessie verleng. Die Britse besetter het in 1901 alle konsessies, ook van De Plof, opgehef en Vorstman het na Nederland vertrek.

Die NBCV het van 1889 tot 1895 ook die koerant "De Volksstem" te Pretoria bestuur en Hogerzeil het redaksiewerk verrig. Met Dr. F.V. Engelenburg as hoofredakteur was die koerant pleitbesorger van Kruger se bewind en die vriende daarvan, o.m. die NZASM, en voortdurend haaks met die Engelstalige en Afrikaneropposisie. Die NBCV wou graag buite die politiek bly en die band met "De Volksstem" het net soos De Plof 'n verleentheid vir hom geword. Hy was bly toe hy die bestuur van die koerant kon oordra aan Engelenburg wat die aandele oorgeneem het.

Dit is merkwaardig dat die reputasie van die NBCV as soliede instelling geen enkele skade gely het ondanks sy verbintenis met De Plof en "De Volksstem" nie.

(6) Die oorlog 1899-1902.

Die oorlog tussen Brittanje en die republieke het die sake tydelik amper tot stilstand gedwing, die mynbou inbegrepe, en ten slotte die republieke in Britse kolonies omskep. Dit het geen beslissende wending in die beleid van die NBCV gebring nie. Die simpatie van die bank se bestuur en personeel was geheel aan Boerekant en personeellede het by die kommando's gedien, maar die bank se gedrag was strikt neutraal en daarom het die Britse bestuur hom gerespekteer en nie teen hom gediskrimineer nie.

By die uitbreek van die oorlog het die ZAR-regering in Oktober 1899 'n moratorium vir betaling van rente en huur deur private persone en instellings - nie van ander geldelike verpligtings nie - afgekondig. Talle ingesetenes het die republieke verlaat en Johannesburg het 'n vrywel dooie stad geword. Die sake van die NBCV en ander banke het daardeur drasties verminder. Die Britte het Johannesburg op 31 Mei en Pretoria op 5 Junie 1900

beset, die moratorium gehandhaaf en die banksake tydelik strikt beperk, maar later geleidelik vrygegee, ook transaksies met die buiteland. Die bedryfslawe en mynbou het geleidelik weer op dreef gekom. Die Britte het hoofagent H.C. en sy vader E.J.P. Jorissen uit Transvaal verban. H.C. het in Oktober 1902 na Pretoria teruggekeer. Hy het die enigste hoofagent geword. Geen tweede hoofagent is weer aangestel nie. Die NBCV het tydelik die Nederlandsche Bijstandsfonds voor Zuid-Afrika geadmistreer, maar moes hom hiervan losmaak toe die Britte die fonds van steun aan Boereverset verdink het.

In die loop van 1902, veral na die Vrede van Vereeniging op 31 Mei, het die lewe na normale toestande teruggekeer. Die NBCV het 'n deel van die agterstallige vorderinge gein en oor 1902 weer diwidend uitgekeer. Hy het die oorlog betreklik goed, altans sonder ernstige verlies, deurstaan. Die NBCV het onder Britse vlag sy sake soos voorheen uitgeoefen, maar Nederlanders buite Suid-Afrika het belangstelling vir belegging in Suid-Afrika grotendeels verloor.

(7) Depressies.

Ekonomiese depressies het dikwels ná hoogtye gevolg en die landse ekonomie geskok. Die hewige konjunktuurkommelings het die NBCV - sedert 1902 NBZA genoem - nog versigtiger gemaak sodat hy alle riskante krediete wou vermy. Depressie het ingetree na die spekulatiewe en effektebeursgolf in 1889-90 toe talle lokale banke gelikwieder of deur imperiale banke oorgeneem is -, na die effektebeursoplewing, Jameson-inval en runderpes in 1896, en in 1903-08 na die na-oorlogshoogty van 1902-03. Laasgenoemde insinking was langer as die voorgaande as gevolg van oormatige sake-uitbreiding in 1902-03, van slegte toestande onder die boere weens die verwoesting in die oorlog, droogtes en plaë, gepaard met 'n kort maar hewige depressie in die Verenigde State en Brittanje in 1907-08.

Die banke, ook die NBZA, is gevoelig getref. Die NBZA het in 1888-98 meestal 4 tot 6% diwidend per jaar uitgekeer, in 1899-1901 niks, 1902 en 1903 7% per jaar, 1905 3%, in die orige jare 1904-1909 niks. Weens sy verliese het die bestuur in 1909 finansieel gereorganiseer, die gemagtigde kapitaal afgeskryf van £800 000 na £750 000 en die uitgereikte kapitaal van £400 000 na £240 000, dit is van £100 na £60 per aandeel.

Arndt, wat die klein NBZA simpatiek gesind is, skryf op p.293 van sy handboek: "In this way the Bank again placed itself on a sound footing. Slowly but surely it built up a reserve fund again, it could resume the distribution of modest dividends, and actively during the recent War (1914-18) it maintained a very liquid condition, which received all-round recognition."³⁾

Die NBZA was in 1910 gereed vir hernude uitbreiding. In hoever sou hy die uitbreiding realiseer?

Verwysings.

- 1) Mev. A.M. Joubert, "Die geskiedenis van die Nederlandsche Bank en Crediet-Vereeniging voor Zuid-Afrika, 1800-1902", Magisterverhandeling Randse Afrikaanse Universiteit, Johannesburg, November 1986.

Dank kom ook toe aan mnr. J.L.A. Pfundt, vroeër sekretaris van die direksie van die Nedbank, vir sy uitvoerige ongepubliseerde werk oor die geskiedenis van die bank. Hy is 78 jaar oud in Augustus 1989 oorlede.

- 2) Kyk die boekbespreking getitel "A third memorial book on the NZASM" en geskryf deur C. de Jong oor die herdenkingsboek "NZASM 100", afgedruk in "Pretoriana" no. 95, gedateer April 1989, p.39-43.
- 3) E.H.D. Arndt, "Banking and currency development in South Africa 1672-1927", Juta & Co., Cape Town-Johannesburg, 1928.

*Hendrik Christiaan Jorissen, Groningen 1866 — Kaapstad 1949, foto as hoofagent van die NBZA te Pretoria.
Uit: "SA Reserwebank 50"*

DIE BLANKE BOERE IN OOS-INDIË, ONDER WIE DIE LAASTE
AFRIKANERS VAN CEYLON, 1903-1962 (4)

deur C. de Jong

OPKOMS, BLOEI EN ONDERGANG VAN DIE GENERAAL-DE-WETPLAAS

"...die Bittereinders, noodlottig verwond in hul gees, verkanker deur vrees dat die taal van die veroweraar in die mond van die verowerde die taal van slawe is... Wie sou hulle name kon tel of hul grafte baken tussen die bosse van Tanganika, oor die vlaktes van Argentina OF ELDERS IN DIE VREEMDE waar God hul laaste afsaal bepaal het na vergeefse opstand teen dwinglandy?"¹⁾

Die onderhawige bydrae is gewy aan die stigters van die Generaal-de-Wetplaas te Tjisaroea by Bandoeng op Wes-Java en die geskiedenis van die plaas. Hul name is Louis Hirschland, Christoffel Johannes van Zyl en sy broer Willem Gerhardus van Zyl. Hulle het behoort tot die 22 Bittereinders in krygsgevangekampe op Ceylon (nou Sri-Lanka) wat na die Vrede van Vereeniging nie die verklaring van trou aan die Britse koning wou aflê nie, wat "the Irreconcilables" (die Onversoenlikes) genoem is en nie na Suid-Afrika mog terugkeer nie. Twintig van hulle het een van hulle, kommandant J.G. van Ham, as woordvoerder en leier gekies. Hulle is deur die outoriteite van Ceylon as landlopers in die gevangenis Welikada te Colombo gesit. Verskeie van hulle was reeds eerder in dié tronk weens oortreding van streng kampvoorskrifte of ontsnappingspogings. Ten minste vyf van hulle het uit hul kamp ontsnap, maar is weer gearresteer.²⁾

Gelukkig het die regering van Nederlands Oos-Indië hulle en ander Onversoenlikes³⁾ teen die einde van 1902 toegelaat om hulle op Java te vestig. 'n Voordeel was dat hul leier, Van Ham, in Oos-Indië gebore en opgegroeï was, sodat hy die taal en die land geken het.⁴⁾ Hulle het in Maart 1903 op die Franse skip 'La Seyne' van Colombo na Tandjong Priok, die hawe van die hoofstad Batavia (nou Jakarta), gevaar. Hulle is op die skip en by aankoms in Priok as krygshelde geëer. Kort voor en na hul skeepsreis is twee van hulle oorlede. Die 18 oorblywende Afrikaners het hulle as boere gevestig op 'n verlate kinineplantasie van die goewement by Lembang, ongeveer 20 km noord van Bandoeng. Hulle het die plaas Vrijheidslust genoem. Hulle het 'n soort koöperasie of kibboets gestig en melkveehouery, byery, hoenderteelt en tuinbou uitgeoefen.

Hul lus tot vryheid is begryplik na drie jaar gevangenskap, maar het onvoldoende rekening met die belange van hul gemeenskap gehou. Die meeste het slegs op hul eiebelang gelet. Spoedig het tweedrag onder hulle uitbreek. Toe Van Ham as leier die tug wou handhaaf, het vier hom afgedank. Hy het ontslag geneem en na Nederland teruggegaan. Die orige Afrikaners het uiteen gegaan, Vrijheidslust verlaat en selfstandige kleinboer op Wes-Java of werknemer op een van die talle plantasies geword. Sommige het na enkele jare na Suid-Afrika teruggekeer.

Die meeste Afrikaners van Ceylon het kleinboer of werknemer gebly en nie opvallend gepresteer nie. Enkele van hulle het middelgroot ondernemers en sakelui geword, met name J.G. van Ham na sy terugkeer uit Nederland op Java en sy vriend en vennoot C.J. Uys; hulle het met sake te Pengalengan 30 km suid van Bandoeng, onder meer 'n groot beesplaas, begin. Drie Afrikaners het die Generaal-de-Wetplaas te Tjisaroea⁵⁾ by Lembang gestig, van kleinboer tot grootboer geklim en as pioniers van die melkbees- en stoetveehouery in Oos-Indië opgetree. Die besonderhede oor hul lewe en bedryf wat ek opgespoor het, is nogal min, maar voldoende om 'n beeld in groot trekke daarvan te vorm. Die verhaal van die opkoms, bloei en ondergang van hul plaas is 'n boeiende verhaal met 'n ontstellend tragiese einde. Hul name is Louis Hirschland. Christoffel Johannes van Zyl en Willem Gerhardus van Zyl, hierbo genoem, twee broers.

Louis Hirschland, 1873-1945.

Hy is gebore op 5 Julie 1873 te Heenheim, 'n klein dorp in Westfalen in Duitsland, en was van Joodse afkoms. Hy het in 'n onbekende jaar na Transvaal geëmigreer en hier 'n onbekende beroep aan die Witwatersrand uitgeoefen. By die uitbreek van die Anglo-Boere-oorlog op 11 Oktober 1899 was sy adres posbus 41 te Krugersdorp en hy het hom aangesluit by die kommando van Krugersdorp onder kommandant F.J. Potgieter,⁶⁾ later onder kommandant Jan Kemp. As lid van dié kommando het hy deelgeneem aan gevegte in Noord-Natal. Hy is gevang tydens die vierde en laaste aanval deur die Britse leër onder generaal R. Buller om Ladysmith te ontset, op die Pietersheuwel op 27 Februarie 1900. Hy is op die stoomskip 'Dilwara' na Ceylon gestuur en in die kamp Dyatalawa ondergebring, waarskynlik as een van die eerste gevangenes in die kamp.

Hy het saam met 'n ander Duitser, Eduard Reinhardt, uit Dyatalawa ontsnap.⁷⁾ Reinhardt was lid van Theron se Verkennerkorps en is op 5 Mei 1900 aan die Vetrivier in die Vrystaat gevang. Hier volg die verslag van die geskiedskrywer van die Boeregevangenes op Ceylon, R.L. Brohier. Dit is ietwat lank, maar kleurryk.

"Two prisoners-of-war, German mercenaries⁸⁾ named Reinhardt and Perschland, did it (d.i. hul ontsnapping) in the right way. They donned their best clothes, made believe they were on parole, and boldly walked out past the sentries who were accustomed to considerable freedom of action on the part of their charges. They went to the railway station and took First Class tickets to Colombo. At tiffin time⁹⁾ they calmly entered the refreshment car and enjoyed a meal in the company of two Government officials of high standing, who ate unsuspectingly at the same table and found their stories and conversation most entertaining. They reached Colombo unquestioned, and their interesting progress 'down'¹⁰⁾ was all that the authorities were able to discuss for a time. Nobody was able to find how actually they got away from this Island. All they admitted when arrested on suspicion at Rangoon was that they had given false names and declined to give their real names."¹¹⁾

Die twee ontsnaptes het blykbaar in die hawe van Colombo die Duitse skip 'Goldenfels' aangetref en hulle bekend gemaak aan die kaptein. Hy het hulle aan boord geneem en beloof om hulle via die Britse hawens Rangoon en Penang na die Nederlands-Indiese eiland Sumatra te neem waar hulle vry en veilig sou wees. Hulle het blykbaar deur hul suksesvolle ontkoming oormoedig geword en in Rangoon aan land gegaan om te passasier. Die polisie het hulle aangehou en ondervra. Hulle het valse Duitse name opgegee en gesê dat hulle Duitse seelui was. Die polisie het hul sinjalemente in Madras en Colombo aangemeld, hulle is geïdentifiseer as ontvlugtes en na Colombo teruggestuur op die skip 'Wahda'. Op 18 Desember 1900 het hulle uit Dyatalawa ontkom en op 28 Januarie 1901 was hulle weer in Colombo. Daar is hulle 'n paar dae in die Welikadagevangenis gehuisves en na die halwe strafkamp Ragama gestuur. Hul aanvanklik heel suksesvolle ontsnapping het dus weens hul onbedagsaamheid geheel misluk.

Christoffel Johannes van Zyl, 18..(?)–1946.

Hy kom helaas nie voor op die gewoonlik volledige en gedetailleerde Britse krysgevangelyste nie. Ons weet dus nie van watter Vrystaatse kommando hy lid was, waar en wanneer hy gevang en na Ceylon gestuur is nie. Hy en sy broer Willem is gebore te Riversdal in die Kaapkolonie, het na die Vrystaat getrek en geboer. Hulle het miskien in dieselfde kamp op Ceylon gebly en hulle aangesluit by die Onversoenlikes wat onder leiding van kommandant J.G. van Ham van Ceylon na Java geëmigreer en hulle in April 1903 op Vrijheidslust gevestig het.

Willem Gerhardus van Zyl, 1880–1940.

In teenstelling tot sy broer is hy op die Britse krygsgevangelyste gevind.¹²⁾ Volgens die lyste is hy gebore te Riversdal in die Kaapkolonie op 18 Julie 1880 en by die uitbreek van die oorlog op 11 Oktober 1899 was hy 19 jaar oud. Hy woon toe op die plaas Caledonsdraai by Ladybrand in die Vrystaat, waarskynlik by sy ouers. Hy sluit hom aan by die Vrystaatse Staatsartillerie. Hy het blykbaar gedien onder majoor Albrecht en is met hom en ander Staatsartilleriste by die oorgawe van generaal P.A. Cronjé se leër by Paardeberg op 27 Februarie 1900 gevang. Die meeste van Cronjé se burgers is na kampe op Sint Helena gestuur, maar Willem van Zyl moes na Ceylon reis, moontlik enkele maande later. Hy het op die skip 'Catalonia' 8 Januarie 1901 te Colombo aangekom.

Hy word vermeld as een van die burgers wat uit die kamp ontsnap het en weer gepak is. R.L. Brohier berig dat hy en J.F. Corbitt saam uit die kamp Dyatalawa weggekome het, maar nie op watter manier nie. Hulle het bedags in die digte bos weggekruipe en snags in die rigting van Colombo gestap. Toe hulle kos gedaan raak, moes hulle bedags beweeg, waarskynlik om kos op te spoor. Hulle is opgemerk en die polisie het hulle gearresteer in 'n uitgeputte toestand en teruggestuur na 'n kamp,¹³⁾ moontlik na Ragama, die kamp vir halsstarrige republikeine en weglopers.

Met ander Onversoenlikes, onder wie sy broer Christoffel, het hy na Java gereis en hom op Vrijheidslust gevestig.

Die stigting van die Generaal-de-Wetplaas.

In die begin van 1904 het die 18 Onversoenlike Afrikaners in tweedrag Vrijheidslust verlaat. Hirschland en die broers Van Zyl het hulle saam op 'n verlate koffieplantasie by Tjisaroea nie ver van Lembang en Vrijheidslust nie gevestig. Hulle het die oorgroeiende plek skoongemaak, die "Boerderij Generaal-de-Wet" genoem om die Vrystaatse krygsheld te eer, en 'n beesplaas gestig, in die eerste plek om vars melk vir die plaaslike verkoop aan blankes te produseer. In ooreenstemming met hul herkoms het Hirschland as Duitser en Jood die organisasie en sakebestuur op hom geneem en die broers van Zyl het as Afrikaner boereseuns die beste versorg en gedokter. Hulle het vermoedelik spoedig melkers uit die plaaslike bevolking gehuur. Hulle het aldus 'n deel van die bedryf op Vrijheidslust voortgesit.

Daar was 'n groeiende mark vir vars melk en melkprodukte soos room, bottermelk, jogurt, botter en kaas, onder die toenemende blanke bevolking in stede en dorpe en op plantasies op Java.

Reeds in 'n amptelike verslag uit die jare 1823-30 lees ons: Talle landbouers in die omgewing van die hoofstad (Batavia) hou groot kuddes beeste aan om daeliks melk en botter te verkoop en om die slagpale te voorsien.¹⁴⁾ - Dit lyk goed, maar die bedryf het blykbaar in die 19de eeu nagenoeg verdwyn, want 'n skrywer merk in 1910 op: "Het is wel opmerkelijk, dat op Java, een land met zooveel Europeanen, de koeien zoo goed als niet worden gemolken. ... Thans levert Java nog bijna of in het geheel geen boter of melk."¹⁵⁾

Die hoogland van Wes-Java wat grotendeels deur die distrik Preanger of Priangan ingeneem word, is besonder geskik vir die aanhou van Europese beeste en suiwelboerdery. Dit is 'n vlakte met die jong stad Bandoeng 700 m bo see in die midde, omring deur hoë vulkane waarvan sommige nog werk, soos die Gedeh (2950 meter bo die see), Barangrang (2064 m), Tangkoeban Praoe (d.w.s. omgekeerde prauw of boot, 2096 m), Goenoeng Goentoer (d.w.s. berg, donder, 2209 m) en Papandajan (2622 m). Tussen die vulkane lê klein en groot bergmere. Die spoorlyn en outopad van Batavia (nou Jakarta) na Bandoeng gaan oor die skilderagtige Poentjakpas langs die noordelike helling van die Gedeh. Dit is 'n gebied met veel natuurskoon en 'n digte bevolking.

Die grond is baie vrugbaar danksy die mineraalryke as en modder wat deur vulkane uitgestoot is. Die reënval is hoog, omstreeks 1900 mm per jaar; die reën val merendeels in die maande Oktober-Maart, die nat moesson (monsoon). Die bevolking kweek op uitgestrekte bevloeiende akkers, sawahs genoem, rys en mielies. Op talle plantasies wat grootlandbou beoefen, word tropiese gewasse soos suikerriet, tee, koffie en rubber verbou. Die gras groei weelderig en lewer uitstekende weiveld vir beeste. Die temperatuur wissel min van jaargety tot jaargety, maar aansienlik tydens die etmaal, afhanklik van die hoogte bo die see. Die Generaal-de-Wetplaas lê aan die suidelike voet van die Tangkoeban Praoe op ongeveer 1800 meter, die dagtemperatuur is tussen 25 en 30 grade Celsius, maar die nagtemperatuur by nul grade met somtyds ryp.

Die drie Afrikaners het begin met 'n klompie van vyf inheemse beeste en 'n bul wat hulle van die goewerment geleen het.¹⁶⁾ Die melk daarvan is plaaslik verkoop. Die verkoop het goed gegaan en hulle het die beesstapel en melkproduksie aanhoudend vermeerder. Sodra hul geldinkomste dit toegelaat het, het hulle Friesbeeste uit Nederland ingevoer om die melkproduksie per koei te verhoog. Hulle het aanvanklik Friesbulle gekruis met inheemse vee en daarna Fries-Hollandse stamboekvee ingevoer om 'n opreggeteelde Friesbeeskudde te vorm en die melkproduksie per koei op Nederlandse peil te bring. Die swartwit Fries-Hollandse beeste is die ras met die grootste melkproduksie per koei en daarom oor die hele wêreld gewild. Hulle gedry die beste in streke met koel nagte waartydens hulle kan wei. Hoë dagtemperature tot by 30°C hinder hulle min omdat hulle bedags kan rus, by voorkeur in die skaduwee, en herkou. By goeie versorging lewer hulle in die Javanees hoogland net soos in Nederland ruim 5000 kg melk per bees per jaar.

Om soveel melk te produseer moet hulle behalwe die weiveldgras byvoer, liefs kragvoer, kry. Hulle moet daeliks gevoer en tweemaal gemelk word, voor die Tweede Wêreldoorlog gewoonlik met die hand, want melkmasjiene en elektrisiteit daarvoor was nog nie algemeen beskikbaar nie.¹⁷⁾ Die melk moes gefilter en in melkkanne getap word vir vervoer na die verbruikers. Die diere, stalle en melkgerei moet daeliks sorgvuldig skoongemaak word weens die warm klimaat. Die beeste moet gereeld gedokter en gedoseer word teen tropiese en ander siektes. Die drie Afrikaners het spoedig gewillige en handige plaaslike Javanees, mans en vroue, in diens geneem, maar die melkveehouery is 'n intensiewe bedryf. Dit het van almal harde en langdurige werk geëis. Dit was 'n geheel ander boerdery as die ekstensiewe beesteelt in Suid-Afrika, waar die melkery gering is en die beeste in die veld rondloop sonder om veel byvoer te ontvang.

Dit is daarom verklaarbaar dat na 'n paar jaar op die Dewetplaas die broers Van Zyl besluit het om die harde werk te los en terug te gaan na die plaaslewe en die familie in Suid-Afrika. In 1905 keer Christoffel na Suid-Afrika terug. Volgens 'n familie-oorlewering het Willem saam met hom vertrek, maar in Bombaai omgedraai omdat hul reisgeld ontoereikend was vir die verdere reis na Suid-Afrika.¹⁸⁾ Daar word by Christoffel se koms in sy geboorteland net so min as by ander remigrante onder die Onversoenlikes melding van die vereiste verklaring van trou aan Brittanje gemaak; moontlik is die verklaring nie meer verlang nie. Hy het werk as "shaft timberman", dit is mynskagbouer, aan die Witwatersrand gevind. Hy het stellig meermale sy familie in die Vrystaat besoek en daar 'n nooi, Wilhelmina Maria Venter, gevind met wie hy in 1913 te Bloemfontein getroud is. In 1914 is hul eerste kind, Helena Maria Jacoba gebore en in 1919 hul dogter Violet.

In 1922 het die omvangryke, bloedige staking van blanke mynwerkers aan die Witwatersrand plaasgevind. Hulle het die staking verloor en hul eertydse sterk vakbond het talle lede verloor. Die stemming was bedruk en Christoffel het daarom besluit om met

sy gesin Suid-Afrika te verlaat en hom te hervestig op die Generaal-de-Wetplaas. Hy het daar in Januarie 1923 aangekom.¹⁹⁾

Voorspoed.

Inmiddels het Louis Hirschland en Willem van Zyl daar die mas opgekom. Hulle het hul veestapel en grond aanhoudend uitgebrei. Hulle het in 1931 ongeveer 700 melkbeeste en eweveel stuks jongvee en stoetbeeste aangehou, grotendeels Fries-Hollandse stamboekvee. 200 hektare was in gebruik om veevoer te kweek, veral olifantsgras, alfalfagrass (Arabies-Spaans vir 'n soort lusern) en ander grassoorte. 'n Besoeker uit Suid-Afrika vertel dat die Afrikaners op die De-Wetplaas 'n grassoort uit Suid-Afrika (olifantsgras?) ingevoer het en dat Javaanse knegte voortdurend aangedraf kom met vragte gras en ander groenvoer aan 'n draagstok (pikol) oor hul skouer vasgemaak.²⁰⁾ Hulle het die grond ten dele van die goewerment gekoop, ten dele in lang erfpag gekry. Op die bouland was ongeveer 200 inlanders werksaam met veldwerk en transport van voer na die stalle. Die jongvee het in die weiveld gegraas, die melkbeeste en stoetvee was onder dak omdat hulle daar die beste versorg kon word en nie aan die fel sonskyn blootgestel was nie. In 1931 was ongeveer 250 in-landse mans en vroue besig in en om die stalle met beste melk en skoonmaakwerk. Die Afrikaners het stoetbeeste verkoop aan die regering en private beestelers. 'n Besoeker vertel dat hulle aan stoetbulle name van bekende staatslui gegee het, soos Smuts, Hitler, Mussolini²¹⁾ - dit was voor die Tweede Wêreldoorlog.

Die drie Afrikaners was die pioniers van die melk- en stoetbeestebedryf in Oos-Indië, hul standaard van melkproduksie en veevoorsorging was voorbeeldig en hulle het navolgers gekry: ander blankes het ook met die bedryf op Wes- en Midde-Java begin. Die verdienste van die stigters van die De-Wetplaas is in 1922 en 1924 deur die Nederlandse regering erken met 'n koninklike onderskeiding: Louis Hirschland en Willem van Zyl is toe benoem as ridder in die Orde van Oranje-Nassau.²²⁾ Christoffel van Zyl het die onderskeiding nie ontvang nie omdat hy in 1905-23 in Suid-Afrika was.

Perdehouery.

Hy is in 1923 terug verwelkom omdat sy bydrae weens die uitbreiding van die bedryf gewens was. Omstreeks dié tyd is die De-Wetplaas uitgebrei met perdehouery - geen perdedeel nie. Die Koninklijk Nederlandsch-Indische Leger (KNIL) het naamlik gereeld perde vir vervoer van ligte geskut in bergland van die Klein Soenda-eilande, veral Flores, en groter rydiere vir die ruitery uit Australië ingevoer. Die klein, taai perde van Java en die Klein Soenda-eilande is sandelhoutperde genoem, omdat hulle onder meer van Soemba wat ook sandelhout geëksporteer het, ingevoer is. Hulle is reeds deur Jan van Riebeeck en sy opvolgers as goewerneur van die Kaapkolonie daar ingevoer en is die stamvaders en -moeders van die Boereperd en Basoetoeponie. Die perde is jonk aangekoop en toegelaat om twee jaar vry te wei voordat hulle in gebruik geneem is. Die KNIL het die boere op die

De-Wetplaas gevra om die jong perde te laat wei en hulle te versorg.²³⁾ Die boere het graag toegestem weens die inkomste en moontlik ook weens die uitbreiding van grond wat hulle mog verlang. Die regering het naamlik grond aan blanke boere skaars toegeken omdat hy die beste landbougrond vir die inheemse bevolking se voedselgewasse wou bestem.

In sommige jare tussen 1925 en 1935 het ongeveer 2000 perde op die De-Wetplaas gewei. In die jare '30 het die KNIL na motorvervoer oorgeskakel en perde as gebruiksdiere geleidelik uitgeskakel. Teen die einde van die jare '30 was volgens besoekers slegs ryperde van die bewoners van die De-Wetplaas aanwesig.

Die Melkcentrale.

Die Afrikaners het as boere en melkveehouers in die jare '20 navolgers en mededingers gekry. Sommige van die blanke boere op Wes- en Midde-Java het van kleinboer grootboer geword.

Die produksie van vars melk en melkprodukte het omstreeks 1930 dusdanig toegeneem dat sommige van hulle vir prysdaling daarvan gevrees het. Hulle het saam 'n koöperasie, die Bandoengsche Melkcentrale, gestig wat hul vars melk teen 'n min of meer stabiele prys aangekoop, vervoer en verkoop aan verbruikers op hom geneem en 'n deel van die vars melk tot melkprodukte verwerk het. Volgens een segsman²⁴⁾ het 'n groot sakeman te Bandoeng wat 'n groot melkvee- en slagveebedryf by Pengalengan 30 km suid van die stad besit het, die inisiatief tot die stigting van die koöperasie geneem. Sy naam was mnr. Hoogland. Ook die Generaal-de-Wetplaas was in die persoon van Hirschland in die bestuur van die Melkcentrale verteenwoordig.

In die jare 1930-36 is Oos-Indië deur die Groot Depressie swaar getref, want talle van sy minerale en agrariese uitvoerprodukte het diep in prys gedaal. Desnietemin het die blanke veeboere op Java blykbaar min las van die Depressie gehad. Die verklaring is moontlik die volgende: hul produkte is vir die grootste deel gekoop deur blankes en Indo's (Kleurlinge uit huwelike van blankes en Indonesiërs met Westerse beskawing) wie se koopkrag minder as dié van die inlanders afgeneem het; die gebruik van melk en melkprodukte as vaste behoefte het onelasties geword; die Depressie het na 1936 stadig gewyk, mede deur die prysgawe deur Nederland van die goudstandaard en bygevolg die depresiasie van die gulden en prysverlaging van Oos-Indiese produkte in sterling en VSA-dollars bereken.

Familielewe op die Boerderij Generaal de Wet.

Dit lê voor die hand dat die Afrikaners op die De-Wetplaas 'n gesinslewe wou hê en 'n gesin stig. In Oos-Indië, net soos in ander Europese kolonies oorsee, was blanke vroue skaars en blanke mans het daarom met inlandse vroue getrou of wel 'n informele of sogehete Indiese huwelik gesluit en hul kinders wetlik erken. Die blankes in Oos-Indië het gewoonlik Indonesiese vroue met 'n goeie opvoeding gekies en talle van hul kleurlingkinders het 'n goeie opleiding ontvang en in die samelewing goed geprester. Dit geld ook vir die Afrikaners. Louis Hirschland het 'n

vrou van die Soedanese bevolking op Wes-Java, Mas Pia, as vrou geneem.²⁵⁾ Hulle het 'n dogter, Nannie Lise, en 'n seun Joop gekry. Nannie het getrou met 'n Nederlander, mnr. J. van Stijgeren,¹⁶⁾ en na die Tweede Wêreldoorlog het hulle hulle in Seattle in die Verenigde State gevestig. Joop het dieregeneeskunde in Oos-Indië gestudeer om as veearts op die plaas te help. Willem van Zyl het 'n suster van Mas Pia, Mas Nah genaamd, getrou. Hulle het vir sover bekend geen kinders gekry nie. Mas Pia is voor 1940 aan kanker oorlede.¹⁶⁾ Willem is in April 1940 oorlede.¹⁸⁾ Christoffel en sy Suid-Afrikaanse vrou het te Tjisaroea nog 'n seun, Christoffel, en 'n dogter, Wilhelmina, gekry. Christoffel het sy seun altyd Hertzog genoem na die vereerde leier van die Vrystaters, generaal J.B.M. Hertzog. Die seun het die Hogere Burgerschool te Bandoeng, in 1930 gestig, besoek en in 'n koshuis in die stad gebly. Eers by sy matriek het sy skoolmaats agtergekom dat sy doopnaam Christoffel was. Hy het sy matriekdiploma gehad toe oom Willem in 1940 oorlede is en het werk op die plaas aanvaar. Joop het as veearts 'n deel van Willem se werk oorgeneem. Dit het gevolg of die erfopvolging van die Afrikaners op die plaas verseker was. Christoffel het tydens die Japanse besetting van Oos-Indië (1942-45) weens maagkanker siek geword en hy is in April 1946 in die hospitaal te Tjimahi oorlede.¹⁸⁾

Foto's, merendeels van amateurs, vorm 'n welkome aanvulling van die skaars mededelings oor die lewe en bedryf van die Afrikaners op die De-Wetplaas.²⁰⁾ Die foto's gee hul bedryf en familie-lewe welsprekend weer. Ons sien daarop hulle besig met die inspekteer en versorg van die beste en perde, as gashere en gasvroue saam met besoekers uit Javaanse stede - byvoorbeeld Th. Ch. Sandrock, die president-direkteur van 'n groot handelsbank omstreeks 1930, 'n Onversoenlike immigrant soos die Afrikaners op die De-Wetplaas -, tydens ontspanning in hul gerieflike, goedge-meubilerde huise, die dames getooi in maklike oosterse kledy, en op ritte te perd, byvoorbeeld Willem en Christoffel van Zyl ieder op 'n groot ryperd wat die kinders afhaal van hul skool te Tjimahi om na die plaas te ry, die kinders op Javaanse hitte. Die foto's dateer uit die jare '30 en getuig van welstand, selfvertroue en lewensgenot.

In hierdie jare het die skaars Suid-Afrikaanse besoekers aan Oos-Indië somtyds verneem oor hul landgenote, die suksesvolle oud-stryders op die Generaal-de-Wetplaas, by hulle gekuier en met bewondering oor hulle gepubliseer.²⁷⁾

Ons weet nie in hoeverre die bewoners van die De-Wetplaas Suid-Afrikaners gebly het nie. In die huis van Hirscland en Willem van Zyl wat Soedanese vroue gehad het, was Soedanese, die taal van die bevolking op Wes-Java (nie Maleis nie), en Nederlands die voertaal. In die gesin van Christoffel van Zyl en Wilhelmina Maria Venter, albei Afrikaners, was Hollands-Afrikaans die omgangstaal. 'n Bekende van hulle het my berig dat Hertzog graag Afrikaanse liedjies soos "Sannie met die rooi rokkie aan" gesing het. Die skoolopleiding van die kinders te Tjimahi en op die Hogere Burgerschool in Bandoeng was natuurlik Nederlands. Oor die Afrikaners se godsdienstigheid is niks bekend nie, maar in die algemeen geld dat die godsdienstigheid in die trope by die meeste blankes ver-

minder onder invloed van die klimaat en veral van die afstand tot kerkgeboue.

Die Afrikaners op die De-Wetplaas is volgens aan my gestuurde briewe algemeen gaag en gewaardeer as krygsvelds uit die oorlog in 1899-1902 wat in Oos-Indië lank onthou is, as bekwame pioniers van die Europese veeteelt in Oos-Indië en as vriendelike, hulpvaardige mense. Na bewering was ook hul betrekings met hul talryke Javaanse werknemers en met die plaaslike bevolking, aan wie hulle veel werkgeleentheid verskaf het, heel goed. Die Javane het hulle eerbiedig Toean Boer, d.i. Mijnheer Boer, genoem in navolging van die blankes.

Teenspoed.

Vanaf 1938 het die nadering van die Tweede Wêreldoorlog net so dreigend sy skaduwees vooruit gewerp as die Tweede Anglo-Boereoorlog vanaf 1896. Vir Nederland was die groot bedreiging Nazi-Duitsland, vir Nederlands Oos-Indië was dit Japan, 'n ander imperialistiese, fel aggressiewe moondheid. Op 1 September 1939 het die Tweede Wêreldoorlog uitbreek, eers in Europa, in Desember 1941 ook in Asië. In Mei 1940 het die Duitse leër Nederland beset en tot 1945 het die land 'n besonder drukkende Duitse besetting deurstaan. In Desember 1941 het Oos-Indië aan die pas uitgebroke oorlog teen Japan deelgeneem. In Februarie 1942 het 'n Japanse leër op die noordkus van Java geland, na Batavia en Bandoeng gemarsjeer en in Maart die regering van Nederlands Oos-Indië gedwing om oor te gee. Tot 15 Augustus 1945 was Oos-Indië blootgestel aan 'n Japanse besetting wat so moontlik nog drukken-der as die Duitse besetting van Nederland was. Die Japanners het nie slegs 37 000 Nederlandse krygsgevangenes geïnterneer, van wie 23% gesterf het nie, maar ook die meeste burgerlike blankes in Oos-Indië, 90 000 in getal, van wie 13% in siegte kamptoeestande gesterf het. Tydens die internering het die meeste kampbewoners al hul besittings buite die kampe verloor.

Die Japanse opmars op Java het sommige blanke boere skade toebring, maar nie die De-Wetplaas nie. Die Japanners het sommige bewoners van die veeplase geïnterneer, maar boere op groot plase spoedig vrygelaat om weer te boer. Van die bewoners op die De-Wetplaas is alleen Hertzog geïnterneer. Sommige het beweerd dat die origes daar gelaat is omdat die drie stigters in 1902 anti-Brits was, maar hierdie verklaring is onaanneemlik, omdat ook die leiers op ander veeplase op hul bedryf gelaat is. Die beste verklaring daarvan vind ek dat die Japanners die produksie van melk en vleis op die plase op peil wou hou omdat hulle daarvan wou profiteer. Die blanke boere moes swaar belasting in geld en natura betaal, net soos die inheemse bevolking, en onder meer slagbeeste lewer. Die boere het in die oorlog gekamp met gebrek aan veevoer, gereedskap, klerasie, skoelisel, medisyne en vervoer van hul produkte, maar hulle het geen honger soos die geïnterneerdes gelyk nie, hulle was vry en het die oorlog redelik goed deurstaan en die grootste deel van hul vee behou.

Tydens die Japanse besetting het ander dreigende wolke vol nuwe gevare oor Oos-Indië saamgepak. Die Japanse besetters het